

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

İSLAM ƏHMƏD oğlu HÜSEYNOV

ORDUBAD VƏ CULFA RAYONLARI
TOPONİMLƏRİNİN VƏ MİKROTOPONİMLƏRİNİN
LİŖVİSTİK TƏDQIQI

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2007

İş Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: *AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor* **A.M.QURBANOV**

Rəsmi opponətlər:

-Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru,
professor **Y.M.SEYİDOV**

-filologiya elmləri doktoru,
professor **Q.İ.MƏŞƏDİYEV**

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dillər Universiteti

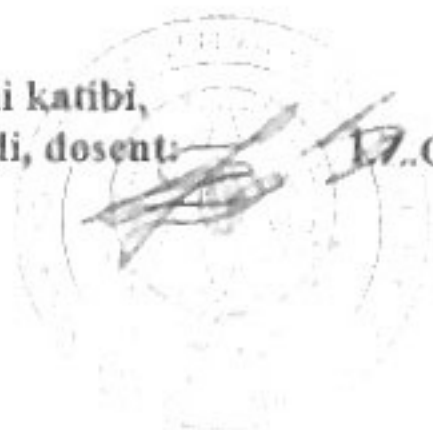
Müdafiə «10» «mart» 2007-ci il saat «10³⁰»da Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində yaradılmış N. 02.121. Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, əsas bina, I mərtəbə, Böyük Akt zalı

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «02» «fevral» 2007-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya şurasının elmi katibi,
Filologiya elmləri namizədi, dosent:** **E.Ə. CƏFƏROV**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Son illərdə bütün dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də toponimik tədqiqatlar nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksəlmiş, coğrafi adların öyrənilməsi, onların sistemə salınması, mənşəyi və təsnifi müəyyənləşdirilmişdir. Toponimikaya dünya xalqlarının marağının artması təsadüfi deyildir. Belə ki, ancaq toponimik elmi tədqiqatla dilçiliyə, tarix və coğrafiyaya dair müəkkəb və mübahisəli məsələləri müəyyənləşdirmək mümkündür. Digər tərəfdən yuxarıda adı çəkilən elm sahələrində göz yumaraq obyektiv toponimik araşdırma aparmaq da qeyri-mümkündür.

Xalqımızın ən qədim tarixi, etnoqrafiyası, etnogenezi, tarixi coğrafiyası, yazıyaqədərki dilimiz və s. ilə bağlı bir sıra problemlər toponimlərin öyrənilməsi ilə öz həllini tapa bilər. Bir də nəzərə alınmalıdır ki, toponimlər günümüz üçün aktual olan bir sıra məsələlərin, o cümlədən üzdeyən qonşuların ərazi iddialarının və tarixi saxtılıqların həllində də əvəzsiz mənbələrdəndir.

Azərbaycanda bu sahəyə maraq hələ XIX əsrdən mövcud idi¹.

XX əsrin əvvəllərində M.H.Vəliyev (Baharlı) ilk dəfə Azərbaycan dili tarixinin tədqiqində toponimlərin xüsusi əhəmiyyətindən bəhs etmişdir².

Toponimlərin elmi cəhətdən geniş və hərtərəfli tədqiqata cəlb olunmasına 60-cı illərdən başlanmışdır. Bu illərdən başlayaraq alimlərdən A.Qurbanov, Ə.Dəmirçizadə, S.Mollazadə, Y.Yusifov, S.Kərimov, T.Əhmədov, Q.Qeybullayev, Q.Məşədiyev, R.Eyvazova, R.Əliyeva, F.Xalıqov, Z.Xasıyev və başqalarının yazdıqları əsərlər Azərbaycan toponimikasının inkişafında xüsusi yer tutur.

Hal-hazırda toponimlərin araşdırılmasında lingvistik təhlillərə üstünlük verilməsi və coğrafi adların öyrənilməsində, əsasən, dilçi-toponimistlərin daha çox xidmət göstərmələri bu sahənin aktuallığını bir daha sübut edir. Bu tədqiqatlarda vətənimizin müxtəlif bölgələrinin toponimləri araşdırılır, onların elmi təhlil verilir. Bütün bunlarla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızdakı coğrafi adlar bir sistem şəklində tamamilə öyrənilməmişdir və bəzi zonaların toponimləri hələ də öz tədqiqatçılarına gözləyir.

Ordubad və Culfa rayonlarının ərazisindəki toponimlər də indiyə qədər tam şəkildə və bir bütöv halında araşdırılmamış, bu rayonların

Bax: ¹ Bakıxanov A. Gülüstani-İrom. Bakı: Müminin, 2001, 257 s.

Bax: ² Vəliyev M.H. (Baharlı). Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan, 1993, 192 s.

bir sıra makro və mikro toponimləri sistemə şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilməmiş, onların müxtəlif qrupları, ümumiyyətlə, geniş elmi təhlilə cəlb edilməmişdir. Bu bölgədəki yer adlarının tam və sistemli şəkildə öyrənilməsi, qruplaşdırılması, linqvistik təhlil edilməsi, türk-mənşəli etnonimlərin bu toponimlərin yaranmasında iştirakı məsələləri, bu coğrafi adların quruluşundakı fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərin öyrənilməsi və s. istər dilçilik, istər tarixi, istərsə də coğrafi baxımdan günümüzün ən aktual problemlərindən olub, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Rayonların ərazisindəki makro və mikrotoponimlərin linqvistik tədqiqata cəlb edilməsi Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi, leksika və semasiologiyası, qrammatika məsələlərini öyrənməkdə, ayrı-ayrı topoformantların arxaik formasını dəqiqləşdirməkdə mühüm və zəngin material verir.

Bununla yanaşı, Naxçıvan zonasındakı, o cümlədən Ordubad və Culfa rayonları ərazisindəki toponimlərin linqvistik tədqiqi özəldən bəri türk torpağı olmuş bu bölgə ilə bağlı ərazi iddiaları ilə çıxış edən qonşu dövlətlərin, onların havadarlarının və əlaltılarının uydurma tarixi yozumlarına tutarlı təkzib olmaqla yanaşı, bəzi "şərqsünas alimlərin" yanlış, dolaylıq və uydurma konsepsiyalarına aydınlıq gətirir. Odur ki, Ordubad və Culfa rayonları ərazisindəki yer adlarını öyrənməklə biz yuxarıdakı fikirləri elmi şəkildə əsaslandırırıq və səhv olan müxtəlif konsepsiyaları təkzib edirik.

Bundan başqa, zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərinin tədqiqata cəlb edilməsi Azərbaycan xalqının tarixi, adət və ənənəsi, məşğuliyyəti, inamı haqqında dürüst qənaətə gəlməkdə kömək edir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın əsas məqsədi Ordubad və Culfa rayonlarındakı toponimik vahidlər və onların müxtəlif qruplarını müqayisəli, müasir və tarixi araşdırma şəklində tədqiq etməklə bu ərazidəki makro və mikrotoponimlər haqqında tam təsəvvür yaratmaq və qeydə alınmayan, yazıya düşməyən və itib-batmaqda olan passiv toponimik vahidləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Dissertasiyanın yazılmasında qarşıya qoyulan məqsəddən biri də rayon ərazisindəki toponimlərin etimoloji təhlilini verməklə onların mənşəyini, bəzi morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini araşdırmaqdan ibarətdir.

Bundan başqa bölgənin toponimlərini bütöv halda toplamaq, sistemləşdirmək, qruplaşdırmaq, toponimləri leksik, semantik və qrammatik təhlil etməklə onların strukturunun aydınlaşdırılmasına nail

olmaq, müasir dilimiz üçün aydın olmayan yer adlarının mənalarını müqayisəli linqvistik təhlilə aydınlaşdırmaq, toponimlərin yaranmasında rol oynamış etnonimləri tədqiq etməklə bu coğrafi adların türkdilli tayfalarla bağlı yarandığını göstərmək, bu ərazinin əzəli türk torpağı olduğunu sübut etmək, bir sözlə, toponimlərin linqvistik, tarixi və coğrafi baxımdan tam elmi şərhini vermək tədqiqatın əsas məqsədidir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatımızın predmeti Ordubad və Culfa rayonları toponimlərinin linqvistik tədqiqıdır. Tədqiqat işi Ordubad və Culfa rayonları ərazisindəki 1000-dən çox toponim üzərində sistemləşdirilmiş, onların təzahür formalarının və əsas qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi yolu ilə, təhlillər əsasında aparılmışdır. Adı çəkilən rayonların coğrafi adlarının dil mənsubiyyəti, leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətləri işlənmişdir.

Tədqiqatın obyektı isə respublikamızın rayonlarından olan Ordubad və Culfa rayonlarıdır.

Tədqiqatın metod və mənbələri. "Ordubad və Culfa rayonları toponimlərinin və mikrotoponimlərinin linqvistik tədqiqı" mövzusunun işlənməsi ilə bağlı ərazinin toponimik sisteminə daxil olan bütün yer adları, çöl materialları, onların yerli tələffüz formaları, xalqın şivə və ləhcə ifadələri, yerli coğrafi termin mahiyyətli ləksəmlər və s. əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatda dilçiliyin müvafiq metod və prinsiplərinə, areal, struktur, bərpa və s. metodlara üstünlük verilmiş, digər türk dillərinin leksik vahidləri ilə müqayisələr aparılmışdır.

Tədqiqat zamanı Azərbaycan toponimikasının inkişafında xüsusi xidmətləri olmuş bir sıra alimlərimizin elmi tədqiqat əsərlərindən əsas mənbələr kimi istifadə olunmuşdur.

Elmi yenilik. Təqdim olunan dissertasiyada Ordubad və Culfa rayonlarının toponimik sistemi ilk dəfədir ki, geniş və tam şəkildə linqvistik tədqiqata cəlb edilir. Bölgənin toponimləri makro və mikro, oronim, oykonim, etnonim və s. xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq tədqiq edilmiş və qruplaşdırılmış, yaranma yolları elmi yolla araşdırılmış və digər toponimik vahidlərlə yanaşı indiyə qədər öyrənilməmiş 500-ə yaxın toponim və mikrotoponim sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir.

Tədqiqat zamanı zonanın toponimlərinin yaranmasında türkmənşəli etnonimlərin iştirakı da xüsusi araşdırma obyektinə çevrilmiş və bu kimi yer adları təhlil edilərək xalqımızın təşəkkülündə iştirak etmiş qədim Gel, Sak, Bulqar, Kas, Salur və s. kimi tayfa birləşmələrinin

Naxçıvan ərazisində yaşamaları linqvistik təhlillər nəticəsində tam olaraq sübut edilmiş və müxtəlif mənbələrə istinad edilərək təsdiqlənmişdir.

Həmçinin tədqiqat işində bu ərazinin bir sıra toponimləri ilk dəfə etimoloji təhlil olunmuş, leksik-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmış və onların quruluşu elmi şəkildə təsnif edilmişdir. Bundan başqa əsərdə toponimlər və onların toponim yaradıcılığında rolu tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Təbii ki, qeyd olunan xüsusiyyətlərin həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, dissertasiyada irəli sürülən fikirlər, elmi ideyalar Azərbaycan dilçiliyində onomastika nəzəriyyəsini zənginləşdirəcəkdir. Bundan başqa onomastikanın tədqiqində, Ordubad və Culfa rayonlarının və ya konkret bir regionun toponimik vahidlərini araşdırarkən, ümumiyyətlə, xalqımızın tarixi, coğrafiyası, dili sahəsində tədqiqat işi apararkən mövcud tədqiqatın nəzəri əsaslarından bəhrələnmək olar.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyətinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, toponimikaya aid monoqrafiya yazarkən və izahlı coğrafi adlar, toponimik lüğətlər və s. tərtib edərkən, bu əsərdə tədqiq olunmuş toponimik vahidlərdən istifadə etmək olar.

İşin aprobeşiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında hazırlanmış, tədqiqatın başlıca təsis və müddəaları elmi seminarlarda məruzə edilmiş, dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edən məqalələr çap olunmuşdur. Elmi seminarlarda dissertantın məruzəsi dinlənilmiş, müzakirə edilmiş, başlıca müddəalar haqqında seminar iştirakçılarının fikirləri nəzərə alınmış və müdafiəyə buraxılmışdır.

Tədqiqatın quruluşu. İş giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və toponimlər sözlüyündən ibarətdir.

İşin əsas məzmunu

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, məqsədi, metod və mənbələri, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, quruluşu və s. öz əksini tapmışdır. Bölgənin toponimlərinin öyrənilməsinin vacibliyi və dilimiz, tariximiz, coğrafiyamız üçün ərazinin tədqiqinin görüklüyü vurğulanmışdır.

Azərbaycan ərazisindəki, xüsusilə də Naxçıvan zonasındakı toponimlərin tədqiqi tarixinə qısa şəkildə nəzər salınmış, bu sahənin

inkıfında xidmətləri olmuş alimlərimizin rolları qeyd olunmuş¹, Naxçıvanın yer adlarının qeyd olunduğu tarixi mənbələrdən² bəhs olunmuşdur.

Dissertasiyanın I fəslı «**Ordubad və Culfa rayonları toponimlərinin və mikrotoponimlərinin dil mənsubiyyətinə görə təsnifi**» adlanır. Bu fəsil üç yarımfəsilədən ibarətdir. Fəslin əvvəlində toponimlərin dil mənsubiyyətinə görə təsnifi ilə bağlı dilçilik ədəbiyyatında verilmiş bölgülərə nəzər salınmış³, professor A.Qurbanovun apardığı bölgü əsas götürülərək Ordubad və Culfa rayonları toponimləri də türk mənşəli toponimlər və mikrotoponimlər, ərəb-fars mənşəli apelyativlərin iştirakı ilə yaranan toponimlər və mikrotoponimlər, hibrid toponimlər və mikrotoponimlər adı altında təsnif edilmişdir.

I fəslin «**Türk mənşəli toponimlər və mikrotoponimlər**» adlanan birinci yarımfəslində ərazinin türk-Azərbaycan dilinə məxsus leksemlərin iştirakı ilə yaranmış toponimləri tədqiq edilmişdir. Bu bölmədə Naxçıvan MR və ona yaxın ərazilərdə türkdilli xalqların yaşamasının qədimliyi ilə bağlı tarixi mənbələrə⁴, antik müəlliflərin əsərlərinə⁵ istinad edilərək bu zonanın eramızdan əvvəlki minilliklərdə belə, türk tayfalarının məskəni olduğu isbat edilmiş, bu bölgənin toponimlərinin təhlili ilə bu fikir bir daha təsdiqlənmişdir.

Bu bölmədəki Aza, Ağrı, Unus, Rumus, Xəzər, Yurd, Özü, Saltaq, Yaycı, Əlinco və s. toponimlərin tədqiqatı əlbəddə onu göstərdi ki, tarixən bu ərazilərdə aza//az, arğu, rumlu, sak//sakar, xəzər, sal, yaycı, alan və s. kimi etnoslar yaşamış və Azərbaycan

Bax: ¹ Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. Bakı: Nurlan, 2004, 504 s.; Babayev S. Naxçıvanda «Kitabi-Dədə Qorqud» toponimləri. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 298 s.; Bağırov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, 2002, 286 s.; F.Rzayev. Əlinco vadisi toponimlərində türk layı (nam. diss.). Naxçıvan, 2003 və s.

Bax: ² İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 183 s.; Naxçıvan əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı: Elm 1996, 374 s.; Статистическое описание Нахичеванской провинции. С.Петербург, 1833, 264 s.

³ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı: Maarif, 1988, s.150-158; Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı, 1999, s.03; Yusifov Y., Kərimov, S. Toponimikanın əsasları. Bakı: Maarif, 1987, s.78.

⁴ Memiş E. M.ö. 3 bin yılında Anadolu'da türklər. İstanbul, 1988, s.43.

Bax: ⁵ Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Elm, 1987. 132 с.

xalqının təşəkkülündə iştirak etmişlər. Ərazinin qədimdən bəri türkdilli tayfaların məskəni olduğunu toponimlər də təsdiqləyir. Belə ki, zonanın coğrafi adlarının oksəriyyətinə (97%) türk mənşəli toponimlər təşkil edir. Bu tip yer adlarının bir qismini xalqımızın təşəkkülündə rol oynamış qədim türk etnoslarının adından yaranmış toponimlər təşkil edir. Belə toponimlərdən bəzilərinin etimoloji təhlilinə bu bölmədə geniş yer verilmişdir.

Ağrı - Qədim türk tayfalarından olan argu//ağru etnosu ilə bağlı yaranmışdır. M.Qaşqarlının¹ əsərində də bəhs olunan argu etnosu qədim zamanlardan bəri geniş arealda yaşamışdır. «Argu» sözünün «ağru//ağrı» formasına düşməsi yerdəyişmə hadisəsi ilə bağlıdır. **Yaycı** - Yaycı oğuzların Uçoklar//İçoğuz tirosinə mənsub olan Salur boyunun tayfalarından biridir². Bu tayfa adı, çox güman ki, qədim türklərin ən məşhur silahlarından olan yayla bağlı yaranmışdır. **Əlinçə** - Əlinçə qalası, Əlinçə kəndi və Əlinçəçay kimi onomastik vahidlərin əsasını təşkil edən «Əlinçə» sözü tarixən Alançıq, Alança, Alancuq³ və s. şəkildə işlənmişdir. Toponimin alan etnosunun adı ilə bağlı yarandığını düşünürük. Əlinçə//Əlinçək//Alancaq//Alançıq toponiminin mənəsi (caq//cək tarixən yer, məkan bildirmişdir) «Alan qalası, istehkama» anlamındadır. Burada türk dilləri üçün xarakterik olan a-ə əvəzlənməsi və söz sonundakı -k, -q soslərinin düşməsi (oğuz qrupu) hadisəsi müşahidə olunur.

Ərazin - Toponim «ərə//araz» + «in» komponentlərindən ibarətdir. «Araz» komponenti (ər, igid, kişi - az) etnonimdir. «In» komponenti isə, fikrimizcə, türk dillərində məkan anlayışı ifadə etmiş sın, sın, in⁴ formantı ilə əlaqədardır. **Unus** - Un+us hissələrindən ibarət olan toponimi on uz etnonimi kimi açıqlaya bilərik. Birinci komponenti miqdar sayı olan tayfa adlarına müxtəlif mənbələrdə rast gəlinir⁵.

Zonanın türkmənşəli toponimlərinin və mikrotoponimlərinin bir qismi isə qədim türk və müasir dilimizdə işlənən coğrafi termin xarakterli sözlərin iştirakı ilə yaranmışdır: Ələhi, Əlkar (Əlik /alığ/ al - «uca, yüksək»), Gilard (gil + ard //art- dağ keçidi, dağ), Qapıcıq

¹ Kaşqari M. Divanı-luğat-it-türk (tərcüməsi) I cild. Ankara, 1992, s.127.

Bax: Sümer F. Oğuzlar. İstanbul: Türk dünyası a.v., 1992, 384s.

² S.Babayev. Naxçıvanda «Kitabi-Dədə Qorqud» toponimləri. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, s.111.

³ Q.Qeybullayev. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixi. Bakı: Azərnaşır, 1994, s.97.

Bax: Н.А.Баскаков. Модели тюркских этнонимов и их этимологическая классификация//Ономастика Востока, М., 1980, 205 с.

(qapı - «dağ yamacında dar dərə» + çigi - «dar dərə»), Badamar (bad // bat // bet - «dağ döşü» + mar - «top»), Qeyqun (qayqun // kuyqun- «suvarma zamanı suyun toplandığı yer»), Teyvaz (tey-tepolik + vas// bas// baz-«yükseklik»), Cuğa (dar dərə, kanyon), Dərəşam (dərə + şam-«qamış»), Qarayazı, Xor gödiyi, Dərəlik, Qayadalı və s.

Tərkibində türkdilli tayfa adlarını, türk mənşəli coğrafi termin və müxtəlif ləkəmləri mühafizə edən bu toponimik lay tarixinə görə də ən qədimdir.

«Ərəb-fars mənşəli apelyativlərin iştirakı ilə yaranan toponimlər və mikrotoponimlər» adlı yarımfəsildə isə vaxtilə dilimizə keçmiş alınmaların köməyi ilə yaranan coğrafi adlar tədqiq olunmuşdur. Biz də bir sıra alimlərimizin düşüncüyü kimi¹, belə toponimləri ərəb-fars toponimləri yox, bu dillərə aid olan bəzi sözlərin dilimizə keçib vətəndaşlıq hüququ qazanaraq tərkibində işləndiyi Azərbaycan toponimləri hesab edirik. Bu yer adlarını da sırf türk mənşəli sözlərdən yaranmış toponimlər kimi Azərbaycan xalqı yaratmışdır.

Kəmiyyətcə çox az olan belə toponimlər türk layına nisbətən tarixin daha sonrakı dövrlərinə aiddir: Xanağa, Xanəgah («xan»+«gah»), Bührüd («beh»+«rud»), Dize (kond), Der//Dor («Deyr»), Nürgüt («nou»+ «qut»), Sorşəhr («sor» - «şəhr»), Dəşt (şöl) və s.

Bu fəslin üçüncü yarımfəsli **«Hibrid toponimlər və mikrotoponimlər»** adlanır. Əsasən, türk mənşəli ləkəmlər ilə İran dillərinə mənsub sözlərin birləşməsindən yaranmış belə toponimlərin özəyini türk mənşəli sözlər təşkil edir.

Hibrid toponimlər adı altında verilmiş toponimlərin tərkibindəki alınmaların əksəriyyəti tarixən dilimizdə işlənmiş, dilimizin öz materialı kimi toponim yaradıcılığında müəyyən rol oynamışdır. Buna görə də ərteyi olaraq «hibrid» kimi adlandırdığımız toponimlər də Azərbaycan toponimləri hesab olunur. Bu bəlmədə bəzi toponimlərin təhlilinə ayrıca geniş yer verilmişdir.

Ordubad - Toponim türk mənşəli «ordu» və fars dilinə aid «abad» morfemlərindən yaranmışdır. Mənasını «xanın qərargahının olduğu şəhər, paytaxt» kimi izah etmək olar. Bu hissədə Ordubad toponimi ilə bağlı başqa mülahizələrə və tarixi mənbələrdəki faktlara

¹ Əhmədov T. Toponimlərin mənşəcə təsnifi prinsiplərinə dair // Azərbaycan onomastikası problemləri - V. Bakı, 1995, s.144.

geniş yer verilmişdir¹. *Disər (Dehsar)* - Alınma «deh» (kənd) sözü ilə türkdilli salar etnonimindən yarandığını irəli sürürük. Sal//salar etnosunun bu ərazilərdə yaşadığını nəzərə alaraq, toponimi «Salar kəndi» kimi izah edirik. Dehsalar adının Disər şəklinə düşməsi dilimiz üçün xarakterik olan l-r, a-ə əvəzlənmələri və səs düşümü hadisəsi ilə bağlıdır. *Ketəm* - Kuhdam² kimi də tarixi mənbələrdə verilən toponim fars mənşəli kuh-«dağ» və türkmənşəli «dam» sözlərindən yaranmışdır. *Qaravulxana dağı* - Toponim türkmənşəli «qaravul//karaul» sözü ilə fars mənşəli «xana//xanə» (ev) sözlərinin birləşməsindən yaranıb.

Dissertasiyanın II fəslində «**Ordubad və Culfa rayonları toponimlərinin və mikrotoponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri**» adlanır. Bu fəsildə zonanın toponimləri leksik-semantik mona qrupları üzrə qruplaşdırılaraq təhlil olunmuşdur.

Ərazinin toponimləri dilimizin leksikasında mövcud olan müxtəlif söz qrupları əsasında yaranmışdır. Həmin toponimlərin genetik və etnolingvistik təhlili göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə coğrafi obyektlərin adlandırılmasında müəyyən meyllər olmuşdur. Bu baxımdan da toponimlər leksik-semantik cəhətdən müxtəlif qruplara bölünür.

Fəslin əvvəlində E.M.Murzayevin, T.Pavlovanın, Ə.Dəmirçizadənin, A.Qurbanovun, A.Axundovun, T.Əhmədovun³ və s. dilçi alimlərin bu sahədəki şərhələrinə toxunulmuş və onlardan bəhrələnməmişdir.

Dissertasiyanın bu fəslində 9 yarımfəsildən ibarətdir.

«**2.1. Antropotoponimlər**» yarımfəsliində zonanın şəxs adı, фамилия, ləqəb, titul əsasında yaranmış toponimlərinə bəhs olunur. Ordubad və Culfa rayonları ərazisindəki antropotoponimləri tərkibcə üç yerə bölmək olar:

Bax:¹ Fərzəli Ə. Dədə Qorqud yurdu. Bakı: Azər nəşr, 1989, s.9; Nəvruzov M. Ordubad toponiminin etimologiyası/ Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları – I. Bakı, 1987, s.180-182 və s.

Bax:² İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1986, s.79.

Bax:³ Мурзаев Е.М. Топонимия в названиях. М., 1980, 192 с.; Павлова Т.Г. О структуре и семантике киргизских топонимов//onomastika Востока. М., 1980, 104-106 с.; Dəmirçizadə Ə. 50 söz. Bakı: Gənclik, 1968, s.9; Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı: Maarif 1988, s.323-334. Ахундов А. Туркская топонимия Азербайджана//Onomastika Кавказа. Махачкала, 1980, 103 с.; Əhmədov Т. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: BDU nəşr. 1991, s.155.

a) yalnız şəxs adlarından ibarət antropotoponimlər: Sübhanverdi, Dilbör, Bəylər və s.

b) şəxs adlarından və coğrafi terminlərdən ibarət antropotoponimlər: ərəzinin antropotoponimlərinin ən geniş yayılmış forması olaraq, bu qrup yer adları həm müsbət relyef formalarını, həm də mənfi relyef formalarını özündə ehsas etdirir. Bu tip mikrotoponimlərin tərkibində *dərə*, *düz*, *dağ*, *yurd*, *bağ*, *məşə*, *qaya*, *güney* və s. kimi coğrafi terminlər işlənir: Hacıhüseyn dərəsi, Hacı Səfər düzü, Nəbi yurdu, Qodırqaya, Kalbaşirin güneyi, Sədidağ, Mehdi məşəsi və s.

c) titul, peşə və digər sözlərdən ibarət antropotoponimlər: Bəyaxacı, Nazığa, Qaramolla tepəsi, Xanım dərəsi, Sultan qalası, Şahqaraş dağı, Xan yurdu, Seyid yeri, Bəzirgan, Qazı, Məşədi yeri, Şıxyurdu, Məlik yeri, Nalbənd dərə və s. Bu yer adlarının tərkibində dövlət rütbəsi və vəzifəsini bildiren bəy, sultan, şah, xan, məlik, xanım titulları ilə yanaşı, molla, seyid, məşədi, şıx, qazı kimi dini vəzifə anlayışı bildiren sözlər və az da olsa, bəzirgan, nalbənd kimi peşə bildiren sözlər də işlənmişdir.

«2.2.Etnotoponimlər» yarımfaslında zonanın etnotoponimlərini nəzərdən keçirdikdən sonra bizə aydın oldu ki, bu qrup coğrafi adların demək olar ki, hamısı etnogenezimizdə mühüm rol oynamış qədim türkdilli tayfaların adları ilə bağlı yaranmışdır.

Bu yarımfasılda tarixən bu zonada məskən salmış kas//xas//xöz etnosu (Xoşkeşin – xoy + kaşin//kasin; Kasqalan tepəsi, Xəzəryurd, Xəzərdoroqulux, Keşan//kasan, Bəyxəzar, Xaşalar//Xasalar//Kasalar və s.), sak//skif etnosu (Sakarsu, Səkeran//Sakaran – sak//sakar+an; Ərəfsə//Ərəfsək – ər+of//əp (mahir) + saq//sak və s.), sal//salur//salar etnosu (Saltax – Sal+tax//dağ; Çalağılöyünü, Sallı dərə, Salalan və s.), bolqar//bulqar etnosu (Vənənd, Qazangöldağ, Qazan yurdu, Qazancı, Kəla dağı – kol//kul//qul), lək//ləq etnosu (Ləkətağ – lək+tağ//dağ), İlanlı etnosu (İlanlı dağ, İlanlı yurd və s.), bərdi etnosu (Bərdik – bərdi+ «k» - cəmlik göstəricisi), gəncə//gəncək etnosu (Gəncə, Gəncəvan tepəsi), tatar etnosu (Kürdotal – «kür» (döliqanlı) + dətal//tətal//tatar), minq etnosu (Minqiz – minq+iz (cəm şəkilçisi)), gəl//qel etnosu (Gilançay, Xarabagilan, Gal və s.), kilit etnosu (Kilit) və s. ilə bağlı yaranmış etnotoponimlər geniş şəkildə linqvistik baxımdan təhlil edilmiş, tarixi mənbələrə, yerli xalq dialektinə, tarixçi və dilçi alimlərin əsərlərinə istinad olunaraq, bu etnosların bu zonada tarixən məskən salmaları elmi cəhətdən sübut olunmuş, orijinal mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Zonada qeydə alınan Ərəb dərəsi, Əfqan qalası və Əfqan diki kimi tərkibində qeyri-türk tayfa adları işlənmiş toponimlər sadəcə, təsadüfün nəticəsidir.

«2.3. Hidrotoponimlər» Tərkibindəki hidroterminə görə qruplaşdırılan bu ərazidəki toponimlər və mikrotoponimlər çay, göl, bulaq, çeşmə, arx, nov, su, sel, kəhriz və s. kimi sözlərin köməyi ilə yaranmışdır: İkiçayarası, Gölzəmi, Cərcəşmə, Soyuqbulaq, Milaq (bi//mi (su)¹+laq (şəkilçi)), Daşarx, Novdərə, Selbasar və s.

«2.4. Zootoponimlər» Bu qrup toponimlərin yaranması bir tərəfdən xalqımızın təsərrüfat həyatı ilə, bir tərəfdən hər hansı bir heyvanın və ya quşun bəmin ərazidə tez-tez görünməsi, məskən salması ilə, bir tərəfdən də müəyyən bir heyvanla, quşla olaqədar baş vermiş hadisə ilə bağlı olmuşdur. Bundan başqa, zootoponimlərin bir qismi xalqın qədim tarixi ilə, bəzi heyvanları totem kimi qəbul edib, ona müqəddəs təvəllül kimi baxması və heyranlıq duyması ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Tədqiqata cəlb etdiyimiz toponimləri və mikrotoponimləri 3 qrupda təsnif etməyi məqsəduyğun hesab etdik:

a) ev heyvanlarının adından yaranmış toponimlər və mikrotoponimlər: Keçiqalası, Öküzdaşı, Camışölən, Quzuküzü, Toğlugödik, Pişikdınağı və s. b) çöl heyvanlarının adından yaranmış toponimlər və mikrotoponimlər: Ayıdərəsi, Kaftarlıq, Tülkələr, Qurd təpəsi, Qaplan tələ və s. c) quş adlarından yaranmış toponimlər və mikrotoponimlər: Quşdaş, Qarancuş dağı, Kəklik yataqları, Qəcir qalası, Şonqar və s.

Bu bölmədə qədim türklərdə müqəddəs hesab olunan qurdla bağlı yaranmış toponimlərdən geniş və ətraflı şəkildə bəhs olunmuşdur.

«2.5. Fitotoponimlər» yarımfəslində tədqiq etdiyimiz toponimlərin yaradılmasında coğrafi obyektin bitki və ağac örtüyü əsas götürülmüş, təyinedici, fərqləndirici komponent kimi ondan istifadə olunmuşdur.

a) ağac adları ilə bağlı yaranmış toponimlər və mikrotoponimlər: Ərikli dərə, Fındıqlı, İydəlik, Cəvizli dərə, Armudlu çuxur, Badamlıq, Almalı tap, (meyvə ağac adları); Vənni dərə, Qaraqabaqdibi, Çinar-dibi, Söyüdlü arxacı (yabani ağac adları); b) müxtəlif bitki adlarını özündə əks etdirən toponimlər və mikrotoponimlər: Mərciməkli, Düyü təpəsi, Darı dağı, Çəltik yeri, Biyanlı, Kaşırılıq, Qəmişli və s.

Bax: ¹ Budaqov B., Qeybullayev Q., Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s.72.

«2.6. Təsviri toponimlər» Belə toponimlər obyektlərin rəngini, xarici görünüşünü, coğrafi və fiziki xassələrini, həcm və ölçüsünü və s. cəhətlərini birbaşa bildirməyə xidmət edir. Bu bölmə 5 bənddən ibarətdir.

Bu yarımfəsildə toponimlər və mikrotoponimlər coğrafi obyektin rənginə (Ağdaş, Göyhündür, Qızılqum, Sarı torpaq, Qarmızı qaya, Yaşillıq və s.); süxurlarının tərkibinə və orada mövcud maddələrə (Dəmirli, Misdağ, Gillik dərə, Zəydərə, Çaxmaqlı daş və s.); formasına və zahiri oxşarlığına (Plovdağ, Dəvəboynu, Məməli dağ, Yəhər daş, Çölmək dərə və s.); həcminə (Böyükdərə, Yekəçimən, Kiçik sal, Qırxbatman və s.); yerləşdiyi cəhətə (Aşağı Aza, Yuxarı Əylis, Orta Kəfşən, Dizəqabağı, Başyurd və s. Bu yarımbölmədə Göyağıl, Qara topə, Ağ yurd kimi yer adlarının tərkibindəki göy, qara, ağ sözlərinin qədim türk xalqlarında həm də cəhət bildirməsindən bəhs edilmiş, türkoloq N. Baskakovun bu bənddəki mülahizələrinə istinad olunmuşdur.¹) görə qruplaşdırılmışdır.

«2.7. Baş vermiş hadisə ilə bağlı yaranmış toponimlər və mikrotoponimlər» adlanan yarımfəsildə zonanın illər, əsrlər bundan əvvəl həmin ərazidə baş vermiş hər hansı bir hadisəni tarixi bir fakt kimi özündə əks etdirən toponimləri tədqiq olunmuşdur. Bu toponimlərdən bəziləri insanların başına gəlmiş bədbəxt hadisələri bildirir (Səttardüşən, Mehdiuçan, Cəlilölən yer və s.), Oğru dərəsi, Haramı dağı, Haramı aşırımı, Qoçu qəyəsi və s. kimi yer adları vaxtilə burada oğruların, quldurların olmasını xəbər verir, İldırımduşən, Daşgölen, Daştökülən, Doludöyən kimi toponimlər isə təbii hadisələrlə bağlı yaranmışdır.

«2.8. Əfsanə ilə bağlı yaranmış toponimlər» adlı yarımfəsildə təhlil olunan toponimlərin bir hissəsi Nuh peyğəmbər və ümumdünya daşqını² ilə bağlı əfsanələrdən yaranmışdır: Gəmiqaya, Qaranquş yaylağı, Bəlkə dağı, Nəhəcir və s.

Bundan başqa ikinci fəslin bu bölməsinə İsmət qayası, Oğlanqız dağı, Gəlindəşı, Qırqlar dağı kimi digər məzmunlu əfsanələrlə bağlı yaranmış toponimlər də təhlil olunur.

Вах:¹ Баскаков Н.А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика Востока. М. 1980. с 205.

Вах:² Babayev S. Naхçıvan MR-nin coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999. s 217; Memiş E. M.Ö. 3 bin yılında Anadoluda Türkler. İstanbul. 1988. s. 43.

«2.9.Dini müəssisə adları və əhalinin dini mövhumati inancları ilə bağlı olaraq yaranmış toponimlər və mikrotoponimlər» kimi adlandırdığımız yarımfəsildə, əsasən, İslam dini ilə bağlı olaraq yaranmış toponimlərdən bəhs olunur.

Belə yer adlarının bir qismi müqəddəs hesab edilmiş və sitayiş obyektı olan ziyarətgahların adını daşıyır: Xanağa, Xanəgah¹, Qarapir, Türbə mülkü, Pirqaya və s.

Bir qismi isə dini termin və əhalinin dini inancları ilə bağlı yaranmışdır. Məscid daşı, Cindəğ, Cimli dərə, Qamət meydanı.

Oyuxlu, Oyuqlu dağ, Fələk baba kimi toponimlər də çox əski mifik və mövhumati inancları özündə əks etdirmək baxımından maraq doğurur.

Dissertasiyanın III fəslə «Ordubad və Culfa rayonları toponimlərinin və mikrotoponimlərinin yaranma yolları» adlanır. Bu fəsildə quruluşuna və formalaşmasına görə müxtəlif və rəngarəng olan toponimlərin yaranması üsullarına nəzər salınmışdır. Alimlərimizdən A.Qurbanovun, S.Mollazadənin, V.Əliyevin² və s. toponimlərin yaranma yollarının təsnifi ilə bağlı fikirlərinə diqqət yetirilmişdir. Bu fəsil 3 yarımfəsildən ibarətdir.

«Leksik yolla yaranan toponimlər və mikrotoponimlər» adlı birinci yarımfəsildə zənanın leksik üsulla yaranmış toponimlərindən bəhs olunmuşdur.

Ordubad və Culfa rayonları toponimlərini nəzərdən keçirərkən, ilk növbədə, belə bir mənzərəyə rast gəlirik: bu bölgədəki leksik yolla yaranan toponimlər məhdud saydadır. Ümumiyyətlə, leksik yolla toponimlərin əmələ gəlməsi Azərbaycan toponimiyasında çox az nəzərə çarpır. Heç bir qrammatik vasitə olmadan müxtəlif ümumi sözlərin onomastik vahidlərə çevrilməsi nəticəsində əmələ gələn belə toponimlər (bu tip yer adlarına «elliptik toponimlər» də deyilir)³ təsadüfi deyil, müəyyən məqsədlə bağlı olaraq substantivləşmiş və coğrafi obyektləri mənalandırmışdır. Tədqiqata cəlb etdiyimiz *Piyuz* (farsca «soğan» deməkdir) həmin obyektin baş soğanı xatırlatmasına görə, *Qala* və *Karvansaray*

¹ Nemət M. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Azərneşr, 1992, s.27.

Bax: ² Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1979, s.446-473; Mollazadə S. Toponimiyası şərq rayonları Azərbaycan. Bakı: Maarif, 1979, s.36; Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı, 1999, s.199.

³ Aslanlı A. Elliptik toponimlər // Azərbaycan onomastikası problemləri – IV. Bakı, 1993 s.158.

keçmişdə həmin ərazidə mövcud olmuş tikililərə görə, *Kəpir* coğrafi obyektin suxurlarının tərkibinə görə, *Dəlmə* dağda təbii oyuqların olduğuna görə və s. səbəblərlə bağlı yaranmışdır.

Bu yarımfəsildə *Təpə*, *Çimən*, *Quzey*, *Top*, *Düz*, *Ada*, *Meşə* və s. kimi coğrafi terminlərin substantivləşməsi nəticəsində yaranmış toponimlərdən də bəhs olunur.

III fəslin «**Morfoloji yolla yaranan toponimlər və mikrotoponimlər**» adlı ikinci yarımfəsildə zonanın morfoloji üsulla, yəni kök və şəkilçi əsasında əmələ gələn toponimlərdən bəhs olunur.

Bu yarımfəsildə türkoloji dilçilikdə onomastik vahidlərin morfoloji yolla əmələ gəlməsinə dair müxtəlif fikirlər şərh olunmuş, Q.İ.Donidzenin, S.Cəfərovun, Q.Muşədiyevin, S.Mollazadənin və s. dilçilərin mülahizələrinə istinad olunmuşdur.

Zonanın derivatoloji təhlili şəkilçilər vasitəsilə çoxlu miqdarda coğrafi adların meydana gəldiyini üzə çıxarır. Ordubad və Culfa rayonlarının toponimlərinin morfoloji yolla yaranmasında, əsasən, dilimizin $-lı^4$, $-lıq^4$, $-lar^2$, $-an$ sözdüzdəici şəkilçiləri iştirak edir.

- $lı^4$ şəkilçisi ilə düzələn toponimlər və mikrotoponimlər: Bölgənin $-lı^4$ şəkilçisi ilə yaranan toponimlərinin aşağıdakı məna qruplarını göstərmək olar:

a) etnonimlərə artırılaraq etnotoponim əmələ gətirir: Çaxmaqlı, Xəlilli, Sallı və s.

b) mənsəbiyyət bildirir: Xanlıqlı (Xanlıqlı) və s.

c) ərazinin hər hansı bitki ilə zəngin olduğunu bildirir: Mərciməkli, Yarpaqlı, Qəmişli, Qanqallı, Biyanlı və s.

ç) həmin əraziyə məxsus müəyyən xüsusiyyəti bildirir: Muncuqlu, Pətəkli, Çınqıllı, Demirli və s.

Əgər $-lı^4$ şəkilçisinin iştirak etdiyi Daşlı yurd, Tozlu gödik, İydəli dəreə tipli müəkkəb toponimik vahidləri də nəzərə alsaq, bu şəkilçinin derivatoloji məhsuldarlığını aydın təsəvvür etmək olar. Bu halda müəkkəb mikrotoponim kimi çıxış edən obyektin atributu kimi özünü göstərir.

- $lıq^4$ şəkilçisi ilə düzələn toponimlər və mikrotoponimlər: öz məhsuldarlığı ilə seçilən bu şəkilçinin türk dillərində «əsas funksiyalardan biri də hər hansı cismin çox olduğunu və hər hansı bir

cismın yerləşdiyi ərazini bildiren məkən anlayışlı sözlərin yaranmasında iştirak etməsidir»¹.

Prof. S.Mollazadə -li⁴ şəkilçisi ilə -lıq⁴ şəkilçisinin mənşəyinin eyni olduğunu və bunlardan -lıq⁴ şəkilçisinin daha qədim olduğunu göstərir². Bu morfemə Orxon-Yenisey abidələrində də rast gəlinir (Kazluk).

Ordubad və Culfa rayonları ərazisindəki Samanlıq, Gillik, İydəlik, Almalıq, Kaftarlıq, Dağdağanlıq, Süpürgəlik və s. kimi yer adları bu şəkilçinin köməyi ilə düzəlmişdir.

-lar² şəkilçisi ilə düzəlen toponimlər və mikrotoponimlər: dilimizdə adətən cəmlilik bildiren qrammatik forma kimi iştirak edən bu morfem eyni zamanda, onomastik leksikada derivatoloji xaraktere malikdir.

-lar² şəkilçisi vasitəsilə yaranan toponimlərin aşağıdakı mənə qruplarını qeyd etmək olar:

a) coğrafi terminlərə artırılaraq həmin ərazinin relyefini əks etdirir: Toplar, Taxtalar, Dərələr, Səkilər və s.

b) bəzi etnonimlərə artırılaraq etnotoponim düzəldir: Qoruqlar, Qırqlar, Xaşalar və s.

c) müəyyən ləkəmələrə artırılaraq müəyyən ərazidə bir məfhumun çox olduğunu bildirir: Şivlər, Yarpaqlar, Çöllər və s.

-an şəkilçisi ilə düzəlen toponimlər: qədim türk dillərində qrammatik morfem kimi çıxış edən bu şəkilçi eyni zamanda, leksik məzmun daşıyaraq, etnonimlərə artırılaraq etnotoponimlər əmələ gətirmişdir. Belə coğrafi adlara zənanın Gilan, Keşan//Kazan, Qazan (dərə), Gəncəvan və s. kimi toponimlərini misal göstərmək olar.

-an şəkilçisi tarixən «yer», «məkən» anlayışı da ifadə etmişdir. Ordubad rayonu ərazisindəki Sumbatan//Subatan («Subat» - heyvan suvarılan yer, su götürülən yer + «an») toponiminin tərkibində işlənərək, «su götürmək, mal-qara suvarmaq üçün münasib yer» mənasını verən toponim düzəltmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində fəli sifət şəkilçisi kimi də mövcud olan -an² şəkilçisinin bir funksiyası mürəkkəb toponimik vahidlərin yaranmasında fəal iştirak etməsidir. İkinci tərəfi, əsasən, fəal olan bu tip vahidlərin yaranmasında -an² şəkilçisinin aktiv formant

Вах:¹ Донидзе Г.И. О аффиксальном словообразовании в тюркской топонимии // Ономастика Востока, М.1980,с.91

² Моллазадде С. Топонимия Северных районов Азербайджана. Баку: Maarif, 1979, 58 с.

kimi çıxış etdiyi toponimlərə Arxaşan, Alçalan, Nəcəfahəkən və s. kimi yer adlarını misal göstərmək olar.

Bütün bunlardan başqa, elə coğrafi adlara da rast gəlinir ki, həmin vahidlərin tərkibində dilimizdə işlənən –stan, –ma², –caq, –çı⁴ və s. kimi zonanın toponim yaradıcılığında az məhsuldarlığı ilə seçilən şəkilçilər iştirak etmişdir: Gülüstan, Damlama, Dolmo, Sovacaq, Qazançı və s.

«Sintaktik yolla yaranan toponimlər və mikrotoponimlər» adlı 3-cü yarımfəsildə isə bölgənin müəkkəb – analitik yolla yaranmış toponimləri linqvistik baxımdan təhlil olunur.

Sintaktik yolla düzələn toponimlər qrammatik cəhətdən dilimizdə əsas sintaktik sözdüzəldici vasitə olan ismi və feli birləşmələr şəklində formalaşır. Oudur ki, bu bəlmədə Ordubad və Culfa rayonları ərazisindəki sintaktik yolla yaranan toponimlər və mikrotoponimlər ifadə olunduqları birləşmələrin xarakterinə görə 4 qrupda təsnif edilir.

«3.3.1. Birinci növ ismi birləşmələr əsasında formalaşan toponimlər və mikrotoponimlər» - bu qayda vasitəsilə yaranan toponimlərdə sözlər atributiv əlaqə üzrə yanaşaraq, mənaca bir-birinə bağlanır və bir leksik və ya sintaktik vahidə çevrilir. Zonanın bu tip toponimlərinin əksəriyyətinin ikinci tərəfi coğrafi terminlərdən ibarətdir: Baldərə, Nişanzəmi, Qoşa çanqıl, Şırşır daş və s.

Tərəflərinin hansı nitq hissəsinə mənsub olması baxımından tədqiq etdiyimiz birinci növ ismi birləşmə şəklində formalaşan toponimləri və mikrotoponimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) isim + isim modeli: Tovlədəvo, Cindəğ, Plovdağ, Daşarx, Çadırdaş, Bağzəmi və s.

b) sifət + isim modeli: Xırdaçimən, Sınıqtəpo, Yağlıdərə, Qaradaş, Quru sələv və s.

c) say + isim modeli: Qırxbatman, Üçtəpo, Beşdərələr, Təkqələmə, Üçdaşlar və s.

Bundan başqa bu ərazidə Aşağıçimən, Üstməhlə, Dibdərə, Yuxarıkovşan, Başyurd və s. kimi birinci tərəfi, əsasən, zərflərdən ibarət olan coğrafi adlara da rast gəlinir.

«3.3.2. İkinci növ ismi birləşmələr əsasında formalaşan toponimlər və mikrotoponimlər» - bu konstruksiya əsasında yaranan coğrafi adlar, əsasən, kök + kök + şəkilçi modeli əsasında yaranır. Sintaktik – morfoloji qaydada yaranmış bu tip toponimlərin və mikrotoponimlərin tərəfləri əsasən isimlərdən ibarət olur: Qaraxan zəmisə, Keçi dağı, Arxaltı, Qurd təpəsi, Kaha dərəsi, Pətək dağı, Dəyirmanbaşı, Qızılca

dərəsi, Keçəl bağı, Kotan yeri, Daş dibi və s. Bu qrupa daxil olan toponimlərin bir hissəsini də oykonimik oronimlər təşkil edir: Ordubad yolu, Milağ düzü, Teyvaz dərəsi, Gal səddi, Düylün yolu, Dəstə başı və s.

II növ toyini söz birləşmələri əsasında formalaşan toponimlərə nəzər saldıqda görürük ki, belə yer adlarının birinci tərəfinin semantik ifadə vasitələrinə görə də bir müxtəliflik mövcuddur. Belə ki, belə toponimlər içərisində birinci tərəfi etnonim (Sal dərəsi, Sibir təpəsi və s.), antropnim (Vəli dağı, Nəbi yurdu və s.), hidronim (Çəsməbaşı, Çayıçı və s.), fitonim (Qaralqabağı, Dağdağan dibi və s.), zoonim (Öküz dağı, İt yolu və s.) və başqa məzmunlu sözlərdən ibarət olan yer adlarına rast gəlinir.

«3.3.3. Üçüncü növ ismi birləşmələr əsasında formalaşan toponimlər və mikrotoponimlər» - Azərbaycan toponimikasında olduğu kimi, tədqiqata cəlb etdiyimiz ərazinin toponimləri içərisində də bu sintaktik birləşmə əsasında yaranan coğrafi adlar digər yollarla əmələ gələn toponimlərə nisbətən az müşahidə olunur. Bu yolla yaranan toponimlərin oksoriviyəti mikrotoponimlərdir və bu vahidlərin birinci tərəfini, əsasən, antropnimlər təşkil edir: Tağının bağı, Şərinin tutduğu, Suranın mevliyi, Tarverdinin biçənəyi və s. Yaranma zamanı baxımından da belə toponimlər nisbətən gəncdir.

«3.3.4. Fəli sifət tərkibləri əsasında formalaşan toponimlər və mikrotoponimlər» - Zonanın toponimikasında fəli sifət tərkibləri əsasında yaranan coğrafi adlar, nisbətən az olsa da, mövcuddur. Bu tip coğrafi adların oksoriviyəti həmin obyektə baş verən müəyyən hadisələrin oks etdirir: Daşgölen, Mehdiuçan, Şaxseyvurulan, Palantökən, Qasımsoyulan, İldırımduşon və s.

Aparılmış tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlmişik:

1. Toponimlərin tədqiqat xalqımızın və ümumtürk xalqlarının tarixinin, etnogenezinin və etnoqrafiyasının öyrənilməsi üçün zəngin material mənbəyidir.

2. Toponimlər ardıcıl olaraq tarixi inkişaf prosesində və Azərbaycan toponimikasına xas olan qanunauyğunluq əsasında formalaşmışdır.

3. Ordubad və Culfa rayonlarındakı toponimlər dil mənsubiyyətinə görə müxtəlifdir. Zonanın toponimikasının əsas hissəsini türk mənşəli coğrafi adlar təşkil edir. Bu lay ərealca ön geniş yayılmış, tarixinə görə isə on qədimdir.

4. Bu ərazidəki türk mənşəli toponimlərin etimoloji araşdırılması onu göstərir ki, belə coğrafi adların bir hissəsi qədim türkdilli tayfaların adından yaranmışdır. Məsələn, Xəzəryurd, Qazandərə, Qazançı, Yaycı, Boyəhməd, və s.

5. Türk mənşəli toponimlərin bir hissəsini də arxaikləşmiş, qədim türk dillərinə məxsus coğrafi terminlər və müxtəlif ləkəmlərin köməyi ilə yaranmış coğrafi adlar təşkil edir. Məsələn, Gilard, Tiyabat, Qapıcıq, Ələhi, Teyvaz və s. Bu toponimlərin tərkibində art «dağ, dağ keçidi», bat «dağ döşü», cığı «dar dərə», olıq//alıq «hündür, yüksək», tey «təpə» və s. kimi arxaik terminlər iştirak etmişdir.

Müasir dilimizdə işlənən coğrafi terminlərlə də bağlı yaranmış yer adları bu zonada geniş yayılmışdır: Üçtəpə, Dərələr, Daşbaşı və s.

6. Bölgənin toponimlərinin 97 % -dən çoxunu türkmənşəli yer adları təşkil edir.

7. Zonanın toponimikasında ərəb-fars mənşəli apelyativlərin iştirakı ilə yaranmış coğrafi adlara, çox az da olsa, rast gəlinir. Belə adların əksəriyyəti dinlə bağlı olub, dini müəssisə adları və s. ilə əlaqədar yaranmışdır. Məsələn: Dər, Xanogah və s.

Bu qrupa vaxtilə dilimizə keçib vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb-fars mənşəli söz və coğrafi terminlərin köməyi ilə yaranmış toponimlər də daxildir: Behrud, Məzrə, Sorşəhr, Nügədəh və s.

8. Bu ərazidəki toponimlərin linqvistik təhlili onu da göstərdi ki, burada türk mənşəli və ərəb-fars dillərinə məxsus sözlərin birləşməsindən yaranmış hibrid toponimlər də mövcuddur. Belə toponimlərdə əsas mənə yükü türk mənşəli sözün üzərinə düşür. Bu qrupa aid olan toponimlərə Ketam, Qarovulxana, Əylis və s. kimi yer adlarını misal göstərmək olar.

9. Toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırıb təhlil edilməsi nəticəsində müəyyən olundu ki, bu ərazidə etnonimlər (Qoruqlar, Sakkarsu, Kilit, Kasqalan və s.), antroponimlər (Xəlil yurdu, Əbilqasındərə, Hilələkən və s.), hidronimlər

(Gözləmi, Milaq, Çayçı və s.), zoonimlər (Ayı dərəsi, Qaplantəpə, Öküz daşı, Eşşək meydanı və s.), fitonimlər (Qaraqabaqdibi, Ərikli dərə, Biyan düzü, Yarpaqlı və s.) əsasında formalaşan toponimlər üstünlük təşkil edir.

10. Bundan başqa təsviri toponimlər də (Uzundərə, Plovdağ, Dəvəboynu, Qırxehtar və s.) zonada geniş yayılmışdır.

11. Bu ərazinin toponimikasının bir hissəsini isə baş vermiş hadisəyə görə (Şaxseyvurulan, Qasımsoyulan, Qaçaqclar yatan daş, Qanlı yar və s.), əfsanə ilə bağlı (Gəmiqaya, İsmət qayası və s.) və əhalinin dini-mövhumati inancları, mifik dünyagörüşü ilə bağlı (Cındağ, Oyuqludağ, Fələkbaba və s.) yaranmış toponimlər təşkil edir.

12. Ərazinin toponimləri quruluşuna görə də müxtəlifdir.

Leksik üsulla yaranmış toponimik vahidlər Azərbaycan toponimikasında olduğu kimi, Ordubad və Culfa rayonlarının toponimik leksikasında da qeyri-məhsuldar derivatoloji hadisədir. Məsələn: Qala, Dəlmə, Künə, Haça, Dilənçi və s.

13. Morfoloji yolla yaranmış toponimlər məhsuldarlığı ilə seçilir. Bu üsulla düzələn toponimlər dilimizə məxsus -lı¹ (Muncuqlu, Çınqıllı, Yarpaqlı və s.), -lıq¹ (Almalıq, Süpürgəlik, Dağdağanlıq və s.), -lar² (Sökilər, Dərələr, Qaralar, Taxtalar və s.), -an² (Arxaşan, Sumbatan və s.) kimi məhsuldar şəkilçilərin vasitəsilə ömələ gəlmişdir.

Bundan başqa ərazinin toponimikasında qeyri-məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb edən -ma² (Damlama), -caq (Sovacaq), -stan (Cülüstan), -çı (Qazançı) və s. kimi şəkilçilərin köməyi ilə də yaranmış toponimlərə rast gəlinir.

14. Linqvistik təhlil zamanı bu ərazidə qeydə alınan toponimlərin tərkibindəki bəzi arxaik sözlərin (Tau, art, van, ordu) və arxaik şəkilçilərin (in, sin, an) mövcudluğu da özünü qanuni hal kimi göstərir.

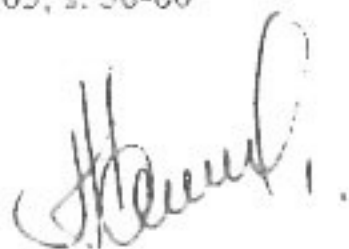
15. Zonanın toponimik leksikasında sintaktik yolla düzələn toponimlər də geniş yayılmışdır. Belə coğrafi adlar hər üç növ ismi birləşmələr və fəli sifət tərkibi əsasında yaranmışdır. Məsələn: Yağlı dərə, Sınıq təpə; Qızgəlin çuxuru, Kotan yeri, Cəmcinin dərəsi, Əlibəyin yeri, Palantökən, İldırımduşən və s.

16. Ordubad və Culfa rayonları toponimlərinin linqvistik təhlili onu göstərdi ki, həmin ərazidə dialekt materialları ilə yanaşı, türkdilli xalqların əksəriyyəti üçün ortaqlar olan sözlər əsasında külli miqdarda coğrafi adlar formalaşmışdır.

Belə toponimlərin tədqiqi xalqımızın dili, tarixi, adət-ənənələri, təsərrüfat həyatının, coğrafiyasının, habelə keçmiş və müasir landşaft komponentlərinin öyrənilməsi baxımından çox qiymətli mənbədir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Aza etnotoponimi // Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu. №2 (11), Bakı: ADPU nəşr., 2000, s. 60-62
2. Ağrı etnonimi haqqında / Azərbaycan onomastikası problemləri-IV. Bakı: ADPU nəşr., 2000, s. 114-115
3. Ordubad rayonunun etnonimlərlə bağlı onomastik vahidləri // Azərbaycan onomastikası problemləri-VIII. Bakı: ADPU nəşr., 2000, s. 51-54.
4. Unus etnotoponimi // Azərbaycan onomastikası problemləri-X. Bakı: ADPU nəşr., 2002, s. 101-103.
5. Kürdotal, yoxsa kür-tatar // Azərbaycan onomastikası problemləri – XI. Bakı: ADPU nəşr., 2003, s.90-93.
6. Ordubad və Culfa ərazisindəki morfoloji yolla yaranan toponimlər // Filologiya məsələləri, №5, Bakı: Nurlan, 2004, s. 3-10
7. Ordubad və Culfa rayonları toponimikasında təsviri toponimlər / Aspirantların və gənc tədqiqatçıların X Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: ADPU, 2005, s.155-156.
8. Naxçıvan toponimlərinin yaranmasında coğrafi terminlərin rolu (Ordubad və Culfa rayonlarının materialları əsasında) // Elmi axtarışlar. XIII toplu. Bakı: Səda, 2005. s.206-214.
9. Naxçıvan etnotoponimlərində türkdilli sak tayfasının izləri // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, №2, Bakı: ADPU, 2005, s.147-154.
10. Ordubad və Culfa rayonları toponimlərinin sintaktik quruluşu // Elmi axtarışlar, XIV toplu. Bakı: Səda, 2005, s. 160-166
11. Naxçıvanın toponimik sistemində zootoponimlər (Ordubad və Culfa rayonlarının materialları əsasında) // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, №3, Bakı: ADPU, 2005, s. 56-60

И.А.Гусейнов

**ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ТОПОНИМОВ И
МИКРОТОПОНИМОВ РАЙОНОВ ОРДУБАДА И
ДЖУЛЬФЫ**

Резюме

Данная диссертация посвящена исследованию названий мест районов Ордубада и Джульфы. Этот научный труд впервые полностью систематизировал лингвистические исследования топонимов в районах Ордубада и Джульфы.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и словаря топонимов.

В первой главе дана классификация топонимов и микро-топонимов Ордубада и Джульфы по языковой принадлежности. В этой главе основное место занимают топонимы местного происхождения.

Во второй главе даны лексико – семантические особенности топонимов и микротопонимов районов Ордубада и Джульфы . Лексико – семантический анализ географических названий региона проанализирован в группах антропотопонимы, этнотопонимы, гидротопонимы, зоотопонимы, фитотопонимы и т. д.

Третья глава диссертации посвящена формированию и появлению топонимов и микротопонимов Ордубада и Джульфы. Здесь отобрежена богатая палитра лексических, морфологических и синтаксических исследований.

В заключении диссертации обобщаются результаты исследования.

В конце диссертации дается приложение, состоящее из словаря топонимов районов Ордубада и Джульфы.

THE LINGUISTIC INVESTIGATION OF TOPONYMS AND MICROTOPYNYMS OF ORDUBAD AND JULFA REGIONS.

Summary

The thesis is dedicated to investigation of toponyms in Ordubad and Julfa regions. The thesis is the first attempt of a complete linguistic exploration of the toponomic system of Ordubad and Julfa regions.

The thesis contains 156 pages, introductory three chapters, a conclusion, the list of books used, and vocabulary of toponyms.

In the first chapter of the thesis (classification of toponyms and microtoponyms of Ordubad and Julfa regions for their linguistic origins) the toponyms at the region are classified in three groups as Turkish originated, Arabic – Persian originated words and hybrid. In this chapter the most important part is about Turkish originated toponyms.

The second chapter (the lexical - semantic features of toponyms and microtoponyms in Ordubad and Julfa regions) is about lexical semantic features of geographic names. In this chapter toponyms are investigated in lexical semantic groups as antropotoponym, ethnotoponym, hidrotoponym, zootoponym, fitotoponym and many examples are presented for justification.

The third chapter of the thesis (the ways of formation of toponyms and microtoponyms of Ordubad and Julfa regions) is dedicated to formation of local names of the region. In this part the toponyms which are derived by lexical, morphological and syntactic ways are investigated with strong facts.

The results of the work are given in the conclusion part.

The list of toponyms registered in Ordubad and Julfa regions is given in the appendix of the thesis.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

Ислам Ахмед оглы Гусейшов

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
ТОПОНИМОВ И МИКРОТОПОНИМОВ РАЙОНОВ
ОРДУБАДА И ДЖУЛЬФЫ

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук

НАХЧЫВАН – 2007